

Bevezető: A nemzetközi szervezetek felelősségének alapproblémái

MOHAY Ágoston

egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

KIS KELEMEN Bence

egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
alkalmazott ügyvéd, Környei Mátyás Ügyvédi Iroda

PÁNOVICS Attila

egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

TÓTH Norbert

egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálat Egyetem Államtudományi és
Nemzetközi Tanulmányok Kar

A nemzetközi jogsértésekért viselt felelősség a nemzetközi jog tudományának egyik legösszetettebb kérdése. Jól fémmjelzi ezt az a számtalan tanulmány, illetve monográfia, amit e területnek szenteltek, és az a tény is, hogy aligha akad olyan nemzetközi jogi tárgyú cikk, amely akár érintőlegesen ne foglalkozna a felelősség kérdéskörével.

A dolog természetéből adódóan nemzetközi felelősségről elsőként az államok nemzetközi jogi jogsértéseiért viselt felelősség formájában kezdtek el gondolkodni, ezt is csak viszonylag későn, az 1920-as években, amikor is a nemzetközi bírói gyakorlatban kezdett megjelenni az a tétel, miszerint a nemzetközi jog létezéséből szükségszerűen következik a nemzetközi felelősség létezése is, másképpen, „a felelősség a jog korolláriumá”.¹ Ezt követően az államfelelősség szabályozása fokozatos fejlődésnek indult,² amelynek bemutatása túlmutat

¹ Bruhács János: Nemzetközi jog I. – Általános rész. Dialóg-Campus, Budapest–Pécs 2011. 180. o.

² E fejlődés magyar jogirodalomban való megjelenéséről lásd Kecskés Gábor: Az államfelelősség és szankciók nemzetközi jogi kérdéskörének megjelenése a magyar jogirodalomban. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica*, 77. (2014) 289–301. o.

e tanulmány keretein, így elég csak a fejlődés végpontjára, azaz a Nemzetközi Jogi Bizottság által elkészített, az államok nemzetközi felelősségéről szóló 2001. évi végleges tervezetre (a továbbiakban: ARSIWA) utalni, amelyet az ENSZ Közgyűlése az 55/83. sz. határozatával ajánlott az államok figyelmébe.³ Bár a fenti kodifikációs folyamat nem zárult nemzetközi szerződés elfogadásával, e dokumentum tartalmát – jogi kötelező erő hiányában is – nemzetközi szokásjogi erejűnek foghatjuk fel.⁴ A Nemzetközi Jogi Bizottság kodifikációs törekvései azonban nem álltak meg ezen a ponton, ugyanis 2011-ben elfogadták a nemzetközi szervezetek felelősségéről szóló végleges tervezetet (a továbbiakban: ARIO), amely azonos sorsra jutott, mint a 2001. évi végleges tervezet, azaz mindössze az államok „figyelmébe ajánlotta” az ENSZ Közgyűlése.⁵ Bár az ARIO-ba foglalt normák szokásjogi eredetét érheti kritika,⁶ alapvető rendelkezései, mint például az, hogy a nemzetközi szervezetek nemzetközi jogi jogsértése nemzetközi jogi felelősséggel társul⁷, kétséget kizáróan a nemzetközi jog kötelező szabálya.⁸

Annak ellenére, hogy a 2011. évi felelősségi tervezet már több, mint tíz éves, a hazai szakirodalom meglehetősen kevésbé foglalkozik ezzel a kérdéskörrel. A hazai tankönyvirodalom példának okáért kevésbé tárgyalja – ha egyáltalán – a nemzetközi szervezetek felelősségét,⁹ és tanulmányt is elvértve találunk a témából.¹⁰ A kérdés jelentőségét ellenben könnyű belátni: a nemzetközi szervezetek 20. század óta tartó proliferációja számos új olyan nemzetközi jogi jogalanyt létrejöttét jelenti, amelyek elszámoltathatóságát és felelősségre vonhatóságát kérdések övezik.¹¹ Ebből az apropóból célszerűnek tartjuk áttekinteni a nemzetközi szervezetek felelősségének egyes koncepcionális és értelmezési kérdéseit.

³ Responsibility of States for internationally wrongful acts. Adopted on 12 December 2001. A/RES/56/83. (a továbbiakban: ARSIWA) 3. pont.

⁴ Kovács Péter: Nemzetközi közjog. Osiris, Budapest 2016. 542. o.

⁵ Responsibility of International Organizations. Adopted on 9 December 2011. A/RES/66/100. (a továbbiakban: ARIO) 3. pont.

⁶ Hiszen még maga a Nemzetközi Jogi Bizottság is elismeri, hogy a tervezet számos rendelkezése inkább progresszív fejlődésnek, mintsem kodifikációnak tekinthető. Lásd United Nations: Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries. In *Yearbook of the International Law Commission*. Vol. 2., Part 2. New York – Geneva, 2011. 46–47. o., 5. bekezdés. Mivel azonban a kommentár nem határolja el egymástól ezeket a rendelkezéseket, így az egyes normák továbbra is rendelkezhetnek egyfajta „kodifikációs autoritással”. Lásd Bordin, Fernando Lusa: Reflections of customary international law: the authority of codification conventions and ILC draft articles in international law. *International Comparative Law Quarterly*, 63. (2014) 556–557. o.

⁷ ARIO 3. cikk.

⁸ Mirka Möldner: Responsibility of International Organizations – Introducing the ILC’s DARIO. *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 2012. 1. sz. 286. o.

⁹ A legrészletesebb tárgyalását lásd Kende Tamás – Nagy Boldizsár – Sonnevend Pál – Valki László (szerk.): Nemzetközi jog. Wolters Kluwer, Budapest 2018. 719–722. o. Röviden foglalkozik vele továbbá Kovács: *i. m.* 556–557. o.

¹⁰ Lásd ugyanakkor Hárs András: A felelősség megosztásának realitása a békefenntartás szemszögéből. In: *Doktori Műhelytanulmányok 2015* (szerk. Kecskés Gábor). Széchenyi István Egyetem, Győr 2015. 68–77. o.

¹¹ Andrés Delgado Casteleiro: *The International Responsibility of the European Union. From Competence to Normative Control*. Cambridge University Press, Cambridge 2016. 54. o.

1. FOGALMI ÁTTEKINTÉS

A nemzetközi felelősség alapgondolata, hogy az államok és nemzetközi szervezetek akkor követnek el nemzetközi jogi jogsértést, ha nekik betudható tevékenységgel vagy mulasztással rájuk vonatkozó nemzetközi jogi kötelezettségüket megszegik. Minden ilyen magatartás nemzetközi felelősséget keletkeztet.¹² Ebből az alapgondolatból kiindulva feltétlenül szükséges kiemelni, hogy mit értünk betudás alatt. A szakirodalom két fajta betudás-koncepció között tesz különbséget, ugyanis beszélhetünk magatartások betudhatóságáról (*attribution of conduct*), valamint emellett, ezzel párhuzamosan létezik a felelősség betudhatósága is (*attribution of responsibility*).¹³

Előbbi esetben egyszerűen arról van szó, hogy az államok és a nemzetközi szervezetek önmagukban nem képesek semmilyen magatartást tanúsítani, ebből következően ahhoz, hogy egy állam vagy nemzetközi szervezet magatartásáról beszélhessünk, valakinek a tevékenységét vagy mulasztását be kell tudni ezeknek az aktoroknak, így ha az állam *de jure* vagy *de facto* szervein keresztül követ el egy jogsértést, akkor ez az állam oldalán generál nemzetközi felelősséget – ugyanez igaz a nemzetközi szervezet szervei vagy ügynökei (*agent*) által elkövetett jogellenes magatartásokra is.¹⁴ E kérdéssel részletesebben foglalkozunk a 3. részben.

Utóbbi esetben ezzel szemben az államok vagy nemzetközi szervezetek kollektív jogsérelmet okoznak egy harmadiknak. Erre példaként hozható a segítségnyújtás vagy támogatás (*aid or assistance*), az irányítás és ellenőrzés (*direction and control*), a kényszerítés (*coercion*) és a nemzetközi kötelezettségek kijátszása (*circumvention*).¹⁵ Bizonyos esetekben ezeket a tevékenységeket a származtatott felelősség (*derived responsibility*) ernyője alá veszik, azt gyakorlatilag a felelősség betudhatóságának szinonimájaként használva.¹⁶ Ez azonban nem szerencsés akkor, ha a származtatott felelősséget úgy értelmezzük, hogy egy jogalany egy másik jogalany magatartása miatt vállal felelősséget, úgy, hogy a magatartást valójában elkövető aktor párhuzamosan felel a saját tevékenysége vagy mulasztása miatt. E koncepció kritikáját az adja, hogy egy állam vagy nemzetközi szervezet nem minden esetben lesz felelős saját tevékenységéért, ha egy másik jogalany már felel ezért a magatartásért. Remek példa erre a nemzetközi

¹² ARSIWA 1–2. cikk; ARIO 3–4. cikk.

¹³ Bruhács János az *attribution* fogalmát magyarul a beszámíthatóság kifejezéssel fordítja. Vö. Bruhács: *Nemzetközi jog I.* 179–220. o.

¹⁴ ARSIWA 4. cikk; ARIO 6. cikk.

¹⁵ James D. Fry: *Attribution of Responsibility*. In: *Principles of Shared Responsibility in International Law – An Appraisal of the State of the Art* (szerk. André Nollkaemper – Ilias Plakokefalos). Cambridge University Press, Cambridge 2014. 98–100. o. Bár láthatjuk, hogy a felhozott példák közül valójában nem mind tekinthető a felelősség betudásának. Lásd uo. 104. o.

¹⁶ Lásd például Stian Øby Johansen: *Dual Attribution of Conduct to both an International Organisation and a Member State*. *Oslo Law Review* 2019. 3. sz. 182. o.

kötelezettségek kijátszása, amikor a nemzetközi szervezet felelőssége független attól, hogy a tagállama(i) vagy maga a nemzetközi szervezet számára is jogszerűtlen volt-e a döntés vagy felhatalmazás végrehajtása.¹⁷ Ebből következik, hogy a felelősség betudhatósága nem feltétlenül keletkeztet megosztott felelősséget.¹⁸ Bár a származtatott felelősség koncepciója kétségkívül használható, és bizonyos esetekben hasznos eszköz lehet a felelősségi formák kategorizálására, a magunk részéről mégsem tartjuk megfelelőnek e fogalom használatát, hiszen a fentiekben bemutatott problémáktól eltekintve még nevében is azt sugallja, hogy itt a felelősség egy másik felelősségből származtatható. A kategorizálás megadható így is, de ebben az esetben nem lesz azonos a felelősség betudhatóságával, annak csak egy lényegesen szűkebb kategóriáját adja, amely mindenképpen a megosztott felelősség egy fajtája lesz.

Bár a nemzetközi felelősséget elsődlegesen független, egyéni felelősségként fogjuk fel (és a nemzetközi jog alanyai is így kezelik),¹⁹ azonban fontos szólni egy olyan koncepcióról, amely a gyakorlatban is könnyen előfordulhat – és a fentiekben már utaltunk is rá –, ez pedig az ún. megosztott felelősség (*shared responsibility*). Az iránymutató szakirodalom szerint megosztott felelősségről akkor beszélhetünk, ha több aktor járul hozzá egy individuális káros eredményhez, amely voltaképpen bármilyen jogsértés lehet, és ahol a felelősség megoszlik a szereplők között, nem pedig egy kollektívát – helyesebben kollektív entitást – terhel. Fontos az is, hogy megosztott felelősség esetében az aktorok egyéni hozzájárulása a káros eredményhez nem állapítható meg külön-külön, azaz az egyes meghatározott magatartások nincsenek közvetlen okozati összefüggésben a jogsértés egy meghatározott részével.²⁰ A felelősség megosztására lehetőség van magatartás és felelősség betudása esetében egyaránt, akár oly módon is, hogy egy állam vagy nemzetközi szervezet saját cselekménye vagy mulasztása, míg egy másik jogalany pedig betudott felelősség alapján felel.

2. A NEMZETKÖZI SZERVEZETEK FELELŐSSÉGÉNEK ALAPKÉRDÉSEI

Ha abból a fent említett alapkoncepcióból indulunk ki, hogy jog nem létezik felelősség nélkül, akkor a nemzetközi szervezetek felelőssége tekintetében a kérdés elsősorban nem az lesz, hogy egy nemzetközi szervezet felelőssége felvethető-e, hanem inkább az, hogy milyen feltételek mellett. Ez persze nem jelenti azt, hogy a nemzetközi szervezetek felelőssége ne lenne komplex kérdés – épp ellenkezőleg. Analógiát keresve mondhatjuk, hogy az alapprobléma hasonlatos ahhoz,

¹⁷ Fry: i. m. 103–104. o.; ARIO 17. cikk 3. bekezdés.

¹⁸ Vö. *Johansen*: i. m. 182. o.

¹⁹ André *Nollkaemper*: The duality of shared responsibility. *Contemporary Politics* 2018. 5. sz. 526–527. o.

²⁰ André *Nollkaemper* – Dov *Jacobs*: Shared Responsibility in International Law: A Conceptual Framework. *Michigan Journal of International Law* 2013. 2–3. sz. 366–368. o.

amit a jogi személyek felelősségének kérdése jelent a büntetőjogban.²¹ Ahogy a személyegyesülések büntetőjogi felelősségre vonhatóságának kérdése is hosszasan foglalkoztatta a jogtudományt, az is bonyolult kérdésnek bizonyul, hogy a nemzetközi szervezetek miként vonhatók felelősségre. Arra tekintettel, hogy a nemzetközi szervezetek önálló jogalanyisága nem kérdéses a nemzetközi jogban, az önmagában nem jelent problémát, hogy a nemzetközi szervezetek önálló nemzetközi felelősségének elvi lehetőségét elfogadjuk²² – függetlenül attól, hogy a jogalanyiságuk származékos és korlátozott természetű.²³

Az ARIÓ egyértelmű kiindulópontjára már utaltunk, mely szerint a nemzetközi szervezet valamennyi nemzetközi jogsértése maga után vonja a szervezet felelősségét. A nemzetközi felelősség megállapíthatóságának két konjunktív feltétele tekintetében sem találunk eltérést az államfelelősségi tervezethez képest, hiszen az ARIÓ is azt „várja el”, hogy a szervezet fennálló nemzetközi kötelezettségének megszegése álljon fenn, amely egyúttal betudható a szervezetnek. Mindkét feltétel kapcsán felmerülhet ugyanakkor néhány értelmezési kérdés.

2.1. Melyek a nemzetközi szervezet fennálló nemzetközi kötelezettségei?

E tekintetben a nemzetközi szervezetek által megkötött nemzetközi szerződések egyértelmű helyzetben vannak: az államok és nemzetközi szervezetek, valamint a nemzetközi szervezetek egymás közötti szerződéseiről szóló 1986. évi bécsi egyezmény 26. cikkében utal e körben a *pacta sunt servanda* elvére.

Mi a helyzet ugyanakkor a nemzetközi jog általános szabályaival?

Az nemigen merülhet fel reálisan, hogy a *ius cogens* normák, a nemzetközi jogrend legalapvetőbb szabályai, amelyek minden nemzetközi jogalanyra vonatkoznak,²⁴ ne köteleznék a nemzetközi szervezeteket. A *ius cogens* nemzetközi jogrendben elfoglalt hierarchikus pozíciójára figyelemmel a *ius cogens* elsőbbséget kell, hogy élvezzen a nemzetközi szervezeteket létrehozó nemzetközi szerződésekkel szemben, és ugyanúgy kötnie kell a szervezeteket is, mint az államokat.²⁵ Említendő még a *ius cogens* súlyos megsértésével létrehozott helyzet el

²¹ A jogi személyek büntetőjogi felelősségéről – magyar és uniós jogi fókusszal – áttekintőleg lásd *Fantoly Zsanett: A jogi személyek büntetőjogi felelőssége*. HVG-Orac, Budapest 2008. 334 o.

²² David J. Bederman: *The Souls of International Organizations: Legal Personality and the Lighthouse at Cape Spartel*. *Virginia Journal of International Law* 1996. 2. sz. 277. o. Persze Bederman ezen írásában összefoglalja azt is, hogy a nemzetközi szervezetek jogalanyiság sem volt kezdetektől magától értetődő – sőt, és e körben is analóg relevanciával bírtak a belső jogi személyekre vonatkozó szabályai. Uo. 275–378. o., az analóg megközelítésről különösen 353–357. o.

²³ Blahó András – Prandler Árpád (szerk.): *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Budapest, 2014. 58–59. o.

²⁴ Minden nemzetközi *ius cogens*ből származó kötelezettség *erga omnes* kötelezettség. Lásd *Bruhács: i. m.* 143. o.

²⁵ Antônio Augusto Cançado Trindade: *Some Reflections on Basic Issues Concerning the Responsibility of International Organizations*. In: *Responsibility of International Organizations. Essays in Memory of Sir Ian Brownlie* (szerk. Maurizio Ragazzi). Martinus Nijhoff, Leiden – Boston 2013. 7. o.

nem ismerésére vonatkozó kötelezettség, amelynek nemzetközi szervezetekre szintén vonatkoznia kell a *ius cogens* általános kötőereje okán.²⁶

Ami nemzetközi szokásjogot illeti, ennek szintén sajátossága, hogy nem relatív hatályú, hanem – a *persistent objector* államokat leszámítva – általánosan kötelező. Elvi szinten, a szokásjog jellegből és rendeltetéséből kiindulva kijelenthető, hogy a nemzetközi szervezeteket is köti a nemzetközi szokásjog, amennyiben ez különleges (az államoktól eltérő) tulajdonságaikkal összeegyeztethető.²⁷ A nemzetközi szervezeteket a meghatározó álláspont szerint tehát *mutatis mutandis* köti a szokásjog, legalábbis a szokásjog jelentős része – idesorolható feltétlenül a nemzetközi szerződések joga, de a felelősségviselés fenti alapszabálya is.²⁸

Az általános jogelvek vonatkozásában is elmondható, hogy mivel a nemzetközi szervezetek nemzetközi jogi jogalanyisággal bírnak, a nemzetközi közösség tagjai, a nemzetközi jog logikája alapján az általános nemzetközi jog e forrásainak is kötelezniük kell őket. *Mutatis mutandis* érvényesnek tekinthetők tehát a szokásjog vonatkozásában tett megállapítások az alábbi kiegészítésekkel.

Összegezve, és egyúttal utalva a Nemzetközi Bíróságnak az Egyiptom és az Egészségügyi Világszervezet közötti megállapodást érintő tanácsadó véleményére, mondhatjuk, hogy a nemzetközi szervezeteket mint a nemzetközi jog alanyait, köti az általános nemzetközi jog.²⁹

2.2. Mely magatartás tudható be a nemzetközi szervezetnek?

Ahogy a bevezetőben is jeleztük, fontos megkülönböztetnünk egymástól a magatartás betudását (*attribution of conduct*) a felelősség betudásától (*attribution of responsibility*). E részben röviden az előbbiről ejtünk szót. A magatartás betudásáról az ARIO 6–9. cikkei szólnak az alábbi módon.

Az ARIO egyfelől rendelkezik a nemzetközi szervezet szerveinek vagy ügynökeinek magatartásáról, amelyek a szervezet vagy ügynök funkciójától/feladatkörétől és a szervezet intézményrendszerében elfoglalt helyétől függetlenül betudhatók lesznek.³⁰ Ezt tekinthetjük a legegyszerűbb esetnek. Az ARIO azonban, hasonlóan az ARSIWA-hoz, bizonyos mértékig kiszélesíti a betudható magatartások körét.³¹

²⁶ Vö. ARIO 41–42. cikk és lásd erről például *Martin Dawidowicz*: The obligation of non-recognition of an unlawful situation. In: *The Law of International Responsibility* (szerk. James Crawford – Alain Pellet – Simon Olleson). Oxford University Press, Oxford 2010. 677–686. o.

²⁷ E tétel többnyire nem vitatott, bár léteznek kétkedő álláspontok is. Lásd erről Thomas *Kleinlein*: *Konstitutionalisierung im Völkerrecht. Konstruktion und Elemente einer idealistischen Völkerrechtslehre*. Springer, Berlin–Heidelberg 2011. 596. o.

²⁸ Uo. 598. o.

²⁹ *Interpretation of the Agreement of 25 March 1951 between the WHO and Egypt, Advisory Opinion*, I.C.J. Reports 1980. 73. o., 37. bek.

³⁰ ARIO 6. cikk 1. bek.

³¹ Bruhács János: Az államok nemzetközi felelősségéről szóló végleges tervezet. In: *In memoriam Nagy Károly egyetemi tanár (1932–2001)* (szerk. Tóth Károly). Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2002. 122. o.

Amennyiben egy állam vagy egy nemzetközi szervezet egy másik nemzetközi szervezet rendelkezésére bocsát egy szervet vagy ügynököt, akkor, feltéve, hogy az utóbbi szervezet gyakorolja a szerv vagy ügynök felett a hatékony ellenőrzést, e szerv magatartásának fog minősülni a szerv vagy ügynök magatartása.³² A hatékony ellenőrzés feltételének bevezetése szükségszerű, mivel a szervezet rendelkezésére bocsátott szerv vagy szereplő felett nem feltétlenül kizárólag a nemzetközi szervezet fog ellenőrzést gyakorolni, hanem az bizonyos tekintetben továbbra is a „rendelkezésre bocsátó” állam ügynökeként jár el – tipikusan ez a helyzet például ENSZ békefenntartó műveletek esetében, ahol az állam az ENSZ-nek felajánlott kontingensei tagjai tekintetében továbbra is gyakorolja a fegyelmi és büntetőjogi felelősségre vonás jogát.³³ A helyzetet árnyalja, hogy békefenntartó missziókkal összefüggésben az ENSZ „különböző, részben politikai okokból” elvi szinten az ENSZ a saját, harmadik személyekkel szembeni felelősségét hangsúlyozza, amely jogon túli szempontból érthető, de, ahogy az ARIO kommentárja is hangsúlyozza, a magatartás betudásának ettől függetlenül objektív, ténybeli alapon kell nyugodnia.³⁴ A hatékony ellenőrzés megítélése azonban nem egyszerű, és nem is ellentmondásmentes – különösen figyelemmel az EJEB vonatkozó esetjogára és annak kritikájára.³⁵

A nemzetközi szervezetnek lesz betudható a szervének vagy ügynökének magatartása akkor is, ha a magatartás túllépi a szervezet hatáskörét, avagy utasításokkal ellentétesen valósul meg. E magatartások betudhatóságához mindazonáltal az szükséges, hogy a szerv vagy ügynök hivatalos feladatkörben járjon el, valamint összhangban a szervezeten belüli általános funkciójával.³⁶ Az ARIO alapján tehát az *ultra vires* magatartások is betudhatóak lehetnek a szervezetnek, nem kerülhető tehát meg a felelősség felvetése arra hivatkozással, hogy a szervezet vagy ügynök túllépte a hatáskörét. A szervezetnek történő betudás természetesen nincs sem kihatással, sem tekintettel a magatartás „belső”, azaz a nemzetközi szervezet szabályai szerinti megítélésére, illetve érvénytelenségére.³⁷ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a gyakorlatban a nemzetközi szervezetek származékos és korlátozott, funkcionális jogalanyisága okán az *ultra vires* ak-

³² ARIO 7. cikk.

³³ United Nations: Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries. 56. o.

³⁴ Uo. 57–58. o.

³⁵ Lásd még a 4. részt. Az EJEB esetjogot illetően Gaja 2009-ben lakonikusan úgy fogalmazott, hogy a bíróság által választott, az ARIO logikájától eltérő megközelítés *policy*-szempontból sem meggyőző. Seventh report on responsibility of international organizations by Mr. Giorgio Gaja, Special Rapporteur. Document A/CN.4/610, 80. o.

³⁶ ARIO 8. cikk.

³⁷ United Nations: Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries. 61. o.

tusok koncepciója az államok *ultra vires* aktusaitól jelentősen eltérő körben és tartalommal értelmezhető csak.³⁸

Az ARIÓ alapján fentiekén túl a nemzetközi szervezetnek betudható az általa sajátjának elismert és elfogadott magatartás is. Olyan magatartásokról van szó, amelyek a korábbi betudási okok alapján nem lennének betudhatóak a szervezetnek.³⁹ Fontos kitétel, hogy az ARIÓ értelmében a szervezet által sajátjának elismert és elfogadott magatartás *addig a mértékig* tudható be a szervezetnek, *amilyen mértékben* azt sajátjának ismerte el – az elismerés lehet tehát differenciált, vonatkozhat a kérdéses magatartás egy meghatározott részére.⁴⁰

A betudhatósági kérdés komplexitását fokozza az – ahogy Giorgio Gaja, az ARIÓ különelőadója a hetedik jelentésében kifejti –, hogy a *felelősség* betudhatósága nem minden esetben függ attól, hogy a *magatartás* betudható-e a nemzetközi szervezetnek: példaként arra az eshetőségre utal, hogy amennyiben egy nemzetközi szervezet kényszerít egy államot vagy egy másik nemzetközi szervezetet egy olyan cselekvésre, amely kényszerítés híján nemzetközi jogsértés lenne a kényszerített aktor számára, akkor a felelősség a kényszerítő szervezetet fogja terhelni, miközben a magatartás nem tudható be neki.⁴¹

3. NEMZETKÖZI SZERVEZETEK ÉS TAGÁLLAMAIK FELELŐSSÉGI RELÁCIÓI

Korábban tisztáztuk, hogy a felelősség betudhatósága esetén szükségszerűen több jogalany okoz kollektív jogsérelmet egy harmadik személynek. A nemzetközi szervezetek és tagállamaik viszonyát tekintve többféle variáció is elképzelhető a felelősség betudhatósága, illetve a felelősség megosztása tekintetében. Kiindulópontként rögzíthetjük, hogy a nemzetközi szervezet felelőssége nem szükségszerűen az adott magatartás betudhatóságán alapul.⁴²

Egy tagállam felelőssége természetesen felmerülhet a nemzetközi szervezet alapító szerződésének erre vonatkozó, kifejezett (illetve ezt a szándékot kifejező) rendelkezése alapján, valamint akkor is, ha a szervezet az adott állam közvetlen ellenőrzése (*direct control*) alatt áll, vagy ha a szervezet a konkrét körülmények között az állam ügynökeként, annak egyoldalú kötelezettség- vagy garanciavállalása mellett járt el.⁴³

³⁸ Vincent-Joël Proulx: An Uneasy Transition? Linkages between the Law of State Responsibility and the Law Governing the Responsibility of International Organizations. In: Responsibility of International Organizations. Essays in Memory of Sir Ian Brownlie (szerk. Maurizio Ragazzi). Martinus Nijhoff, Leiden – Boston 2013. 116. o.

³⁹ ARIÓ 9. cikk.

⁴⁰ United Nations: Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries. 62. o.

⁴¹ Seventh report on responsibility of international organizations by Mr. Giorgio Gaja, Special Rapporteur. DOCUMENT A/CN.4/610, 77. o.

⁴² Giorgio Gaja: Second Report on the Responsibility of International Organisations. UN Doc. A/CN.4/541 (2004), para. 11.

⁴³ Malcolm N. Shaw: International Law (Seventh edition). Cambridge University Press, Cambridge 2014. 954. o.

A nemzetközi szervezetek a tagállamaiktól eltérő, saját akarattal (*separate will*) rendelkeznek,⁴⁴ ezért – főszabály szerint – a tagállamok nem vonhatók felelősségre az adott nemzetközi szervezet cselekedeteiért.⁴⁵ Ezt erősítették meg az angol bíróságok által hozott ítéletek a Nemzetközi Óntanács (*International Tin Council*) ügyében. Az Óntanácsot eredetileg 1956-ban hozták létre egy két évvel korábban kötött nemzetközi megállapodás (*International Tin Agreement*) működtetése érdekében.⁴⁶ A lényegében kartellként működő szervezet legfőbb célja az ón világpiaci árának stabilizálása volt, a kereslet és kínálat hosszú távú egyensúlyának befolyásolásán keresztül.

1981-ben a szervezet akkori 23 tagja (22 ország⁴⁷ és az Európai Gazdasági Közösség) öt évre szóló megállapodást kötött,⁴⁸ az ón piaci ára azonban drámai csökkenésnek indult a kereslet visszaszorulása miatt.⁴⁹ Ennek következtében a Nemzetközi Óntanács rövid időn belül fizetéseképtelenné vált, majd 1985. október 24-én váratlanul csődbe ment. A szervezet csődje nem csak a hitelező bankoknak és más személyeknek okozott óriási veszteséget, hanem időlegesen jelentős visszaesést eredményezett más termékek (például kakaó, kávé, gumi) nemzetközi piacán is.

A szervezet megmentésére irányuló tárgyalások addig példátlan gyorsasággal,⁵⁰ 1986 márciusában be is fejeződtek, mikor a legfőbb óntermelő tagállamok közül ketten (Malajzia és Thaiföld) is jelezték, hogy nem kívánnak részt venni a helyreállítási tervben. Annak ellenére, hogy a tagállamok kormányainak magatartása – néhány kivételtől eltekintve⁵¹ – legalábbis nem volt „helyénvalónak” tekinthető, a Fellebbviteli Bíróság (*Court of Appeal*) döntése⁵² értelmében a tagállamok nem feleltek a szervezet adósságaiért, mert az önálló nemzetközi jogalanyként közvetített a tagállamok és a hitelezők között (például a szervezet jelent meg szerződő félként a kereskedelmi ügyleteknél), továbbá az Egyesült Királyságban belső jogi immunitást élvezett.⁵³ Bár az ítélet megfelelt annak az általános nemzetközi jogi elvnek, mely szerint a szerződések nem keletkeztetnek kötelezettséget harmadik országokra nézve, azok beleegyezése nélkül (*pacta*

⁴⁴ Nigel D. White: *The law of international organisations*. Manchester University Press, Manchester 2005. 30. o.

⁴⁵ United Nations: *Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries*. 100. o.

⁴⁶ A megállapodást 1960-tól rendszeresen újrakötötték a szervezet tagállamai.

⁴⁷ Ausztrália, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Indonézia, Írország, Japán, Kanada, Luxemburg, Malajzia, Németország, Nigéria, Norvégia, Olaszország, Svédország, Svájc, Thaiföld és Zaire. Lásd Ian A. Mallory: *Conduct Unbecoming: The Collapse of the International Tin Agreement*. *American University International Law Journal* 1990. 3. sz. 835. o.

⁴⁸ UNCTAD, *Sixth International Tin Agreement*, TD/TIN.6/14

⁴⁹ Ennek oka többek között a helyettesítő anyagok elterjedése, valamint a hulladékok fokozott újrahasznosítása volt.

⁵⁰ *Mallory*: i. m. 892. o.

⁵¹ Például az Egyesült Királyság, Kanada, Japán és az EGK. Lásd *Mallory: Conduct Unbecoming...* 892. o.

⁵² *Maclaine Watson & Co. Ltd v International Tin Council*, 26 October 1989, 81 ILR 670.

⁵³ Lásd *The International Tin Council (Privileges and Immunities) Order*, S.I. 1972, No. 120.

tertiis nec nocent nec prosunt),⁵⁴ jól mutatta a nemzetközi szervezetek felelősségét övező jogi bizonytalanságot is, és a mai napig tartó, heves vitákat indított el.

4. PÁRHUZAMOS BETUDHATÓSÁG

Ahogy arra a fogalmi kérdések tisztázásakor utaltunk, a nemzetközi jog alapvetően a független egyéni felelősség alapján áll, amely általában kizárólagos felelősséget is jelent, tehát egy magatartásért egy jogalany felel. Ebből következően egy magatartás párhuzamos betudása két vagy több jogalanynak (*dual attribution* vagy *multiple attribution*) ritka a nemzetközi jogban.⁵⁵ Azonban a párhuzamos betudhatóság lehetőségét a Nemzetközi Jogi Bizottság is elfogadta mind az ARSIWA, mind pedig az ARIO esetében, ugyanakkor a nemzetközi bírói fórumok eddig inkább ragaszkodtak a jól bevált egyéni felelősség koncepciójához.⁵⁶ Fontos leszögezni, hogy itt magatartások betudhatóságáról beszélünk, nem pedig a felelősség betudhatóságáról.⁵⁷ A fenti állítást ki kell egészíteni azzal a szakirodalmi állásponttal, miszerint a párhuzamos betudhatóság az „alapértelmezett” betudhatósági koncepció azokban az esetekben, amikor államok és nemzetközi szervezetek közösen tevékenykednek.⁵⁸

Párhuzamos betudhatóságra akkor kerülhet sor, ha egy személy tevékenysége vagy mulasztása két jogalany oldaláról is kiváltja a betudhatósági szabályok alkalmazását, vagy pedig akkor, ha egy cselekményt közösen hajt végre két vagy több személy, magatartásuk pedig két vagy több aktornak is betudható.⁵⁹ Valójában kizárólag az előbbi kategóriát nevezhetjük kettős betudhatóságnak (*dual attribution*), azonban ez sem fogja minden esetben maga után vonni mindkét érintett jogalany nemzetközi felelősségét, hiszen példának okáért a nemzetközi szervezetek és az államok eltérő nemzetközi jogi kötelezettségek alanyai, így a kettős betudhatóság is elképzelhető csak az egyik fél felelősségének megállapításával.⁶⁰ E koncepcióra példaként szolgál közös szervek létrehozása, vagy amikor egy személy egy meghatározott jogalanyal áll intézményesült betudhatósági kapcsolatban. Például egy *de jure* állami szerv párhuzamosan egy másik állam vagy éppen nemzetközi szervezet irányítása és ellenőrzése alatt is állhat.

⁵⁴ Lásd a szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény 34. cikkét.

⁵⁵ Nollkaemper – Jacobs: i. m. 383. o.; Jean d’Aspremont – André Nollkaemper – Ilias Plakokefalos – Cedric Ryngaert: Sharing Responsibility Between Non-State Actors and States in International Law: Introduction. *Netherlands International Law Review* 2015. 1. sz. 58–59. o.

⁵⁶ Nollkaemper – Jacobs: i. m. 385. o.

⁵⁷ Vö. Fry: i. m. 98–99. o.

⁵⁸ Francesco Messineo: Attribution of Conduct. In: *Principles of Shared Responsibility in International Law – An Appraisal of the State of the Art* (szerk. André Nollkaemper – Ilias Plakokefalos). Cambridge University Press, Cambridge 2014. 97. o.

⁵⁹ Messineo: i. m. 67. o.

⁶⁰ Johansen: Dual Attribution of Conduct to both an International Organisation and a Member State. 182–183. o.

Ezzel szemben a párhuzamos betudhatóság másik esete egy olyan meglehetősen ritka helyzetet feltételez, amikor két külön aktorhoz tartozó személy közös akciója, például két külön állam katonáinak közös jogsértő magatartása eredményez párhuzamos betudhatóságot mindkét jogalany oldalán.⁶¹ Mindkét fenti kategória esetében megosztott felelősségről beszélhetünk, azonban ezt nem szabad összekeverni a származtatott felelősség vagy pedig a felelősség betudhatóságának fogalmaival.⁶² Mindemellett kiemelendő, hogy a párhuzamos betudhatóság koncepciója nem használható fel minden olyan esetben, amikor egy tevékenység vagy mulasztás potenciálisan több jogalanyra is betudható. Az elv ugyanis nem érvényesül az átruházott szervekre nézve.⁶³

E bevezetésnek nem célja a párhuzamos betudhatósággal kapcsolatos esetjog részletes feldolgozása, ehelyütt elég arra utalni, hogy az főként a békefenntartó missziók kapcsán került előtérbe, és az ügyek során változatos döntések születtek a nemzetközi felelősség megállapítása kapcsán. A vonatkozó esetjogból – annak jelentősége okán – mégis rövid kiemelést érdemel az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) gyakorlata, amely a nemzetközi szervezetekkel kapcsolatos párhuzamos betudhatóság lehetőségével elsőként a *Behrami* és *Saramati* összevont ügyekben találkozott. Ebben az ügyben az EJEB elvetette a megosztott felelősség és így a párhuzamos betudhatóság koncepcióját, és kizárólag az ENSZ-nek tudta be az ügy tényállását adó jogsértést.⁶⁴ A döntést számos kritikai érte a szakirodalomban, hiszen az EJEB a szükséges hatékony ellenőrzés (*effective control*) helyett az ún. végső rendelkezés és ellenőrzés (*ultimate authority and control*) tesztjét alkalmazta a betudhatóság vizsgálata során.⁶⁵ Az EJEB gyakorlata később árnyaltabbá vált, és néhány nemzeti bírósághoz hasonlóan elfogadta a megosztott felelősség lehetőségét, sőt a párhuzamos betudhatóság koncepcióját is.⁶⁶

Az ARIO 5. része tartalmazza a nemzetközi szervezet jogsértő tevékenysége miatt fennálló tagállami felelősségre vonatkozó rendelkezéseket.⁶⁷ Az 58. cikk 2. bekezdése értelmében a nemzetközi szervezet lesz felelős, amennyiben a tagállama a jogsértő cselekmény elkövetéséhez „a szervezet szabályai szerint” (*in*

⁶¹ További példákért lásd Messineo: i. m. 67–79. o.; A felelősség egyfajta egyszerűsített tipológiáját ilyen esetekre lásd Johansen: i. m. 190. o.

⁶² Johansen: i. m. 98–99. o.

⁶³ Messineo: i. m. 83. o.; ARSIWA 6. cikk és ARIO 7. cikk.

⁶⁴ *Behrami v. France*, 71412/01; *Saramati v. France, Germany and Norway*, 78166/01, Decision of 2 May 2007. 144. bekezdés.

⁶⁵ Lásd például Sari, Aurel: Jurisdiction and International Responsibility in Peace Support Operations: The Behrami and Saramati Cases. *Human Rights Law Review*, 8. (2008) 1., 151–170., 164. o. Ennek ellenére a szakirodalomban olyan álláspont is megtalálható, miszerint az EJEB mégiscsak a hatékony ellenőrzés tesztjét alkalmazta, csak egy különleges vélelem-ellenbizonyítás formátumban. Lásd Yohei Okada: What's Wrong with Behrami and Saramati? Revisiting the Dichotomy between UN Peacekeeping and UN-authorized Operations in Terms of Attribution. *Journal of Conflict & Security Law* 2019. 2. sz. 362–365. o.

⁶⁶ Lásd például Hárs: i. m. 72–73. o.; Johansen: i. m. 189. o.; Petra Perisic: Attribution of Conduct in UN Peacekeeping Operations. *Pécs Journal of International and European Law* 2020. 1. sz. 17–23. o.

⁶⁷ ARIO 58–61. cikkek.

accordance with the rules of the organisation) nyújt segítséget vagy támogatást (*aid or assistance*). Egy nem tagállam azonban maga is felelősségre vonható, ha tudatosan segítséget nyújt a nemzetközi szervezet által elkövetett jogsértő cselekedethez, feltéve, hogy tisztában van a cselekmény körülményeivel, és amennyiben ez a cselekmény abban az esetben is jogsértő lenne, ha az állam maga követné el.⁶⁸ Az ARIÓ 60. cikk alapján az állam, és nem a nemzetközi szervezet lesz felelős, ha a tagállama tudatosan kényszeríti jogsértésre a szervezetet,⁶⁹ vagy ha a saját nemzetközi jogi kötelezettsége kijátszása érdekében bújlik a szervezet mögé.⁷⁰

A nemzetközi szervezetet irányító és ellenőrző, illetve azt tudatosan jogsértésre utasító, nem tagállam esetén azonban az utóbbi oldalán áll fenn a nemzetközi felelősség.⁷¹ Végül, kiegészítő jelleggel egy tagállam akkor is felelőssé válik egy nemzetközi szervezet jogsértéséért, ha a sérelmet szenvedett féllel⁷² szemben – kifejezetten vagy hallgatólagosan – elismerte a felelősségét, vagy ő készítette a sérelmet szenvedett felet arra, hogy a felelősségére hivatkozzon (*it has led the injured party to rely on its responsibility*).⁷³

5. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS KITEKINTÉS

Az ARIÓ megalkotása jóval kevesebb időt vett igénybe, mint az ARSIWA megalkotása, amit részben az is lehetővé tett, hogy az ARIÓ alapvetően az ARSIWA szerkezetét, elveit és rendelkezéseit követi: ezt a sajátosságát kritikák éppen úgy érték, mint dicséretet. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet például a kodifikációs folyamat során adott észrevételében azt nehezményezte, hogy a jogalanyok közötti szignifikáns eltéréseket az ARIÓ túlzottan „párhuzamos” rendelkezései nem veszik kellőképpen figyelembe; Alain Pellet ellenben (aki a kodifikáció idején egyébként a Nemzetközi Jogi Bizottság tagja volt) arra hívta a figyelmet, – egyetértve Gaja különelőadóval –, hogy a nemzetközi jogi felelősségnek – mint olyannak – voltaképpen nem lehet észszerűen több különböző alapkoncepciója.⁷⁴

⁶⁸ ARSIWA 16. cikk (a)–(b) pontok „(a) the State does so with the knowledge of the circumstances of the internationally wrongful act; and (b) the act would be internationally wrongful if committed by that State.”

⁶⁹ E körben az sem zárható ki, hogy ez a kényszerítés a szervezet szabályaival összhangban történik, bár nehezen képzelhető el a szervezet szabályaival összhangban álló kényszerítés. Vö. United Nations: Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries. 98. o.

⁷⁰ Az ARIÓ 61. cikk 2. bekezdése értelmében ezt a szabályt kell alkalmazni akkor is, ha a kérdéses cselekmény nem minősül jogsértésnek a nemzetközi szervezet oldaláról.

⁷¹ ARIÓ 59. cikk 1. bekezdés és 60. cikk.

⁷² A sérelmet szenvedett fél ebben a vonatkozásban nem csak állam vagy nemzetközi szervezet lehet. Lásd United Nations: Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries. 101. o.

⁷³ ARIÓ 62. cikk.

⁷⁴ Vö. Alain Pellet: International organizations are definitely not states. Cursory remarks on the ILC articles on the responsibility of international organizations. In: Responsibility of International

Ettől függetlenül az ARIÓ nem kevesebb – sőt mondhatjuk: több – értelmezési kérdést vet fel, mint elődje. A részletekbe merülve ugyanis azt láthatjuk, hogy a két dokumentum tartalmi szempontból jelentősen különbözik egymástól,⁷⁵ ezért nem beszélhetünk teljességgel koherens szabályok létezéséről a nemzetközi felelősség rendszerében. A Nemzetközi Jogi Bizottság ugyanis sok esetben eltekintett az analógiák alkalmazásától, ami ebből a szempontból bizonytalannabbá és kiszámíthatatlanabbá tette az ARIÓ értelmezését és alkalmazását – természetesen nem kérdés, hogy különféle sajátosságait tekintve a nemzetközi szervezetek között sokkal nagyobb eltérések vannak, mint az államok között, de a felelősségi rendszer koherenciája érdekében a hasonlóságok, egyezőségek hangsúlyozása tűnik fontosabbnak.⁷⁶

A fentiekben bemutattuk, hogy az ARIÓ szabályai számos kérdést nyitva hagytak a nemzetközi szervezetek és tagállamaik közti felelősségmegosztás különböző lehetséges variánsai tekintetében is. E hiányosságok felszámolásához szükség van a nemzetközi szervezetek és tagállamaik egyértelmű gyakorlatára, amely alapján következtetéseket vonhatunk le az irányadó nemzetközi jogi normákat illetően. Ezzel párhuzamosan a nemzetközi szervezetek alapító szerződéseinek a kérdéskört tisztázó módosításai is hozzájárulhatnak a vitás kérdések feloldásához.

Ami a párhuzamos betudhatóságot illeti, bár annak elvi lehetőségét a nemzetközi és nemzeti bírói fórumok immáron elfogadni látszanak, ez – a nemzetközi szervezetekre kiterjedő kötelező joghatósággal rendelkező bírói fórumok hiányában – továbbra sem jelent biztos alapot a nemzetközi szervezetek felelőségre vonására.⁷⁷

A fenti kérdéseket továbbá szükséges rávetíteni az Európai Unióra, mint *sui generis* nemzetközi szervezetre. Az Unió sajátos szupranacionális jellege és autonóm, önálló igazságszolgáltatási mechanizmussal rendelkező jogrendje kihatással bírhat a szervezet és a tagállamai közötti felelősségmegosztás és a betudás mikéntjére. A nemzetközi jogtól eltérő sajátosságai ellenére az Európai Unió értelemszerűen nem állam, hanem – a nemzetközi jog nézőpontjából legalábbis – mégiscsak egy unikális nemzetközi szervezet. Az EU a Nemzetközi Jogi Bizottság különböző kodifikációs folyamataiban eleinte „meglehetősen sajátos nemzetközi szervezatként” hivatkozott saját magára, amely „jóval meghaladja a klasszikus nemzetközi szervezetek szokásos paramétereit, (...)”, majd, mivel ezzel kevésbé volt sikeres, elkezdte „regionális (integrációs) nemzetközi szerve-

Organizations. Essays in Memory of Sir Ian Brownlie (szerk. Maurizio Ragazzi). Martinus Nijhoff, Leiden – Boston 2013. 44. o.

⁷⁵ Lásd például az ARIÓ 6., 17. és 61. cikkeit. Vö. erről Christiane Ahlborn: The Use of Analogies in Drafting the Articles on the Responsibility of International Organizations – An Appraisal of the ‘Copy-Paste Approach’. *International Organisations Law Review* 2012. 1. sz. 53–66. o.

⁷⁶ Ahlborn: i. m. 61. o. Ezt egyébként Pellet is hangsúlyozza fentebb hivatkozott művében (uo.).

⁷⁷ Nollkaemper – Jacobs: i. m. 436. o.

zetként” pozicionálni magát.⁷⁸ Egy az EU kivételességét hangsúlyozó lehetséges különbségtétel szerint az integráció során az Európai Unió „alkotmányos nemzetközi szervezetté” vált, míg a többiek „funkcionális nemzetközi szervezetek” maradtak.⁷⁹ Az mindenesetre világos, hogy az EU-jog nem létezhet a nemzetközi joggal való interakciók nélkül, már csak azért sem, mert az Unió maga is alanya a nemzetközi jognak,⁸⁰ és mint ilyen nemzetközi szerződések részesévé válhat, sőt, ilyeneket köthet is saját és a tagállamai nevében.⁸¹ Az Uniót továbbá *mutatis mutandis* a nemzetközi szokásjognak is kötnie kell az EUB gyakorlatára tekintettel.⁸² Az ARIO és az ARSIWA nemzetközi jogi kodifikációs folyamat eredményeként jöttek létre, vélelmezhetően tehát a nemzetközi szokásjog vonatkozó szabályait tartalmazzák. Az EUB esetjoga értelmében a nemzetközi szokásjog szabályai pedig részét képezik az uniós jogendnek, és azokat figyelembe kell venni az uniós másodlagos jogalkotási aktusok megalkotásakor. Ez az alapállás megfelel a nemzetközi jog hatályos szabályainak is, ugyanis ahogyan a Nemzetközi Bíróság a nemzetközi jogi jogalanyisággal rendelkező nemzetközi szervezetek kapcsán megfogalmazta, a nemzetközi jog általános szabályaiból fakadó kötelezettségek kötik ezeket a szervezeteket.⁸³ Az Unió esetében sem lehet tehát figyelmen kívül hagyni a szokásjogi alapú felelősségi szabályrendszer(ek)et, bár ugyanakkor az Unió (maga által különösen hangsúlyozott) *sui generis*, autonóm jellegét sem – a szervezet sajátos szabályai, belső felelősségi rendszere, saját jogorvoslati intézményrendszere, stb. számos esetben legalábbis felvetik a *lex specialis* szabályok lehetőségét.

E tanulmánykötet szerzői arra tesznek kísérletet, hogy a dogmatikai alapkérdésektől kezdve, a nemzetközi jog egyes speciálisabb területein át az Európai Unió felelősségével bezárólag vizsgálják meg e komplex és sokrétű jogterületet, és fogalmazzanak meg mind az elmélet, mind a gyakorlat szempontjából hasznosítható eredményeket.

⁷⁸ Molnár Tamás: Leválás, majd saját képre formálás: az Európai Unió és a nemzetközi jog fejlesztése, különös tekintettel az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottság munkájára. In: A nemzetközi jog, az uniós jog és a nemzetközi kapcsolatok szerepe a 21. században. Tanulmányok Valki László tiszteletére (szerk. Kajtár Gábor – Sonnevend Pál). Eötvös Kiadó, Budapest 2021. 383-384. o.

⁷⁹ Lorenzo Gasbarri: The Concept of an International Organization in International Law. Oxford University Press, Oxford. 2021. 64. o.

⁸⁰ Vö. az „Unió jogi személy.” Lásd az EUSZ 47. cikkét.

⁸¹ Lásd az Európai Unió működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) 3. cikk (2) bekezdését és 216-217. cikkeit.

⁸² Természetesen e kérdés sem mentes a bizonytalanságoktól és a joggyakorlati kilengésektől. Lásd erről pl. Mohay Ágoston: A nemzetközi jog érvényesülése az uniós jogban. PTE ÁJK Európa Központ – Publikon Kiadó, Pécs 2019. 83-95. o.

⁸³ Interpretation of the Agreement of 25 March 1951 between the WHO and Egypt, Advisory Opinion, I. C.J. Reports 1980, 89-90. o.